

Elke muziek heeft haar hemel

De religieuze betekenis van muziek

Redactie

Martin Hoondert

Anje de Heer

Jan D. van Laar

DAMON

Inhoudsopgave

<i>Martin Hoondert, Anje de Heer en Jan D. van Laar</i> Inleiding	7
<i>Erik Heijerman</i> Muziek, taal en betekenis	17
<i>Arnold Burms</i> Muziek en ervaring van zin	47
<i>Martin Hoondert</i> 'How God gets into music' Een sociologische en cultuurwetenschappelijke benadering van muziek	61
<i>Mattijs Ploeger</i> Op zoek naar een christelijke theologie van de muziek	79
<i>Maria Pfirrmann</i> Spiritualiteit van het zingen	105
<i>Ad de Keyzer</i> 'Fundamenteel, maar niet essentieel...' Muziek in rituele context	133
<i>Willem Marie Speelman</i> Woorden kunnen worden verstaan, muziek moet worden gevolgd Taal en muziek als fundamentele categorieën van de liturgie	161
Personalia	185

*Een scheiding van de muziek
in wereldlijk en geestelijk genre
is onjuist,
want on-menselijk.*
Frits Mehrstens¹

Inleiding

Martin Hoondert, Anje de Heer en Jan D. van Laar

Elke muziek heeft haar hemel – de titel van dit boek² is een stellingname die bij sommigen irritatie kan oproepen: mag muziek niet gewoon muziek zijn, zonder geplaatst te worden binnen een religieus denkkader? De titel verwijst naar denkers, oude kerkvaders én hedendaagse theologen, die muziek ongeacht of zij voor ‘de wereld’ of voor de kerk is gecomponeerd, claimen als een soort van goddelijke openbaring, als *donum Dei* (een gave van God). Van de vroege denkers op het gebied van de muziektheologie zijn Aurelius Augustinus (circa 400) en Anicius Boëthius (circa 500) de bekendsten.

Deze denkrichting heeft zich ook in onze tijd voortgezet, zij het in beperkte kring. In de twintigste eeuw is de Duitse lutheraan Oskar Söhngen met zijn boek *Theologie der Musik* (1967) invloedrijk.³ De fenomenoloog Gerardus van der Leeuw stelt in zijn boek *Wegen en grenzen* (1948) dat in alle ware muziek ‘heiligheid en schoonheid elkaar geheel doordrongen hebben. Zulke muziek kan kerkmuziek zijn of profane.’⁴ In het Anglicaanse rapport over kerkmuziek, met de programmatistische titel *In tune with heaven* (1992), wordt muziek aangeduid als ‘a revelation of God’.⁵ Paus Benedictus XVI spreekt

1 F. MEHRTENS: *Kerk en muziek* (Den Haag 1961) 74.

2 De titel van dit boek is ontleend aan een uitspraak van Giuseppe Verdi.

3 O. SÖHNGEN: *Theologie der Musik* (Kassel 1967).

4 G. VAN DER LEEUW: *Wegen en grenzen* (Amsterdam 1948; eerste druk: Amsterdam 1932) 445.

5 *In tune with heaven. The report of the Archbishop's Commission on church music* (Londen 1992) 34.

in zijn liturgieboek (2000) over het zingen als ‘meezingen en meebidden met de grote liturgie die de hele schepping omspant.’⁶

Sinds de Verlichting echter is het denken over kunst, waaronder muziek, in toenemende mate gesecculariseerd. In onze westerse cultuur hebben kunst en religie elkaar over en weer weinig te bieden. Tegelijkertijd staat deze seculariserende tendens onder kritiek en wordt de verbanning van de kunsten uit het sacrale domein bestreden. Er zijn twee scherp onderscheiden posities ontstaan.

Beide posities, zowel het volgehouden profaan als het vanzelfsprekend theologisch standpunt, zijn naar onze mening onhoudbaar. De muziekpraktijken, zowel binnen als buiten het kerkgebouw, vragen om een nieuwe doordenking van de mogelijke religieuze betekenis van muziek. De musicoloog Sander van Maas schrijft in het voorwoord op zijn proefschrift over ‘Olivier Messiaen en het geloof in muziek’ dat binnen de canon van de West-Europese en Amerikaanse muzikale tradities de schroom om publiekelijk religieuze en spirituele thema’s aan te roeren verminderd lijkt.⁷ Tegelijkertijd kunnen we niet over muziek als *donum Dei* spreken op de vanzelfsprekende wijze waarop theologen uit verleden en heden dat hebben gedaan. De claim van de theologie moet opnieuw onderzocht worden, maar dan nu vanuit hedendaagse filosofische, theologische, musicologische, sociologische en liturgiewetenschappelijke inzichten. Deze bundel wil hieraan een bijdrage leveren door de vraag naar muziek en religieuze betekenis vanuit verschillende gezichtspunten te thematiseren.

Religiositeit, schoonheid en muziek in de postmoderne cultuur

De vraag naar de religieuze betekenis van muziek is in onze huidige, gesecculariseerde, moderne of postmoderne cultuur bijzonder spannend. De geïnstitutionaliseerde religiositeit is tanende, maar tegelijkertijd is er buiten de muren van de kerken belangstelling (en sommige onderzoekers zeggen: toenemende belangstelling) voor spiritualiteit en sacraliteit waar te nemen. Geloof is in verregaande mate geïndividualiseerd, ieder gelooft op zijn eigen manier. Geloof

6 J. RATZINGER/PAUS BENEDICTUS XVI: *De geest van de liturgie* (Vlagtwedde 2006. Oorspronkelijke Duitse editie uit 2000) 114.

7 S. VAN MAAS: *Doorbraak en idolatrie. Olivier Messiaen en het geloof in muziek* (Delft 2003) xi.

De opzet van dit boek

De aanzetten van de Liturgiekamer voor de opzet van dit boek bieden ruimte voor een open, niet vooringenomen benadering van het onderwerp. Iedere auteur levert een aandeel op eigen wijze, vanuit zijn of haar expertise, waardoor een verscheidenheid aan ideeën en optieken ontstaat. Al lezend zal duidelijk worden dat in dit boek niet *de* religieuze betekenis van muziek wordt beschreven, evenmin *de* theologie van de muziek, maar een aantal theses en opvattingen over deze complexe thematieken. De titel die aangeeft dat elke muziek haar hemel heeft, wordt door de auteurs ten volle waargemaakt.

De eerste bijdrage, geschreven door de filosoof *Erik Heijerman*, gaat in op de mogelijkheid van transcendente ervaring door muziek. Heijerman behandelt vragen als: is muziek in staat iets tot uitdrukking te brengen, bijvoorbeeld het goddelijke? Kan muziek leiden tot transcendente, religieuze ervaringen? De auteur zet in op de existentiële betekenis van muziek.

In het tweede hoofdstuk, geschreven door de Leuvense filosoof *Arnold Burms* staan de woorden ‘zin’ en ‘zingeving’ centraal. Hij komt tot de these dat de betekenis van muziek belichaamde betekenis is, maar alleen hoorbaar voor wie in staat is de betekenis te verstaan.

Martin Hoondert, musicoloog en liturgiewetenschapper, behandelt de vraag naar de (religieuze) betekenis van muziek vanuit de muzieksociologie. Zijn studieobject is de mens en diens mogelijkheden als gebruiker van muziek. Het gaat er niet om wat muziek is of hoe zij klinkt, maar om wat zij voor de gebruiker betekent. Onderzocht wordt de sociologische en antropologische context waarbinnen de gebruiker met muziek in aanraking komt.

Een verdere toespitsing in de richting van de theologie wordt gegeven door de theoloog *Mattijs Ploeger*. Hij maakt duidelijk dat vanuit theologisch perspectief muziek inderdaad *donum Dei* is, maar, voegt hij eraan toe, niet elke religieus-muzikale ervaring is een ervaring van de God van Israël.

Kenmerkend voor de bijdragen van Maria Pfirmann Ad de Keyzer en Willem Marie Speelman is dat zij muziek situeren in de christelijke liturgie. Hun inzichten zijn echter ook toepasbaar

in andere contexten die bepaald worden door ritualiteit en vocaliteit. *Maria Pfirrmann* legt de nadruk op de zintuiglijke, spirituele en communicatieve betekenis van het zingen, met name van de gemeentezang in het kader van de liturgie. *Ad de Keyzer* verheldert de betekenis van vocale muziek binnen het kader van het ritueel. *Willem Marie Speelman* ten slotte laat zien dat elk ritueel gedragen wordt door een verbaal en een muzikaal principe.

Nieuwsgierigheid

De houding van ons, redacteuren, werd zowel vóór als tijdens de periode waarin de auteurs hun bijdragen schreven, gekenmerkt door nieuwsgierigheid naar en belangstelling voor hun opvattingen en de argumenten die zij daarvoor zouden aanvoeren. Deze attitude is in overeenstemming met de teneur van de projectbeschrijving van de Liturgiekamer. Hopelijk kan de lezer hierdoor iets meemaken van het plezier en de spanning die wij vanaf de opzet van het boek hebben gevoeld. De vragen en bespreekpunten die wij de auteurs in de aanloopfase voorlegden, waren geen kwesties waarvan wij de oplossingen eigenlijk al kenden. Na lezing van het boek zal de lezer wellicht concluderen dat niet alle bijdragen in dezelfde richting wijzen. We hopen dat de lezer zich hierdoor uitgedaagd voelt zelf een standpunt in te nemen, en dat deze bundel bijdraagt aan het gesprek over de verhouding tussen religie en kunst in algemene zin, en over de religieuze betekenis van muziek in het bijzonder. De kleurrijke en boeiende inhoud van de afzonderlijke bijdragen biedt voldoende stof tot nadenken. Uiteraard verdienen allereerst de auteurs waardering en lof voor deze kwaliteit!

*Muziek is taal,
maar het gaat niet om gedachten
die in woorden te vatten zijn,
maar om muzikale gedachten.*

Anton Webern

Muziek, taal en betekenis

Introductie

In de 34^e Huizingalezing riep de musicoloog Elmer Schönberger op tot het ‘Grote luisteren’. Hij keerde zich tegen een omgang met muziek waarbij ‘emotie’ het sleutelwoord is. Echt luisteren naar muziek is luisteren naar een bewering, niet alleen naar de toon waarop die bewering wordt gedaan’ (interview in NRC Handelsblad, 18 november 2005, Cultureel Supplement, 21).

Als muziek echt iets kan beweren, zoals Schönberger zegt, dan is zij een taal, dan kan muziek betekenissen overbrengen. Hier liggen de vragen die in dit hoofdstuk aan de orde komen. De filosoof Erik Heijerman geeft in zijn hoofdstuk aan dat zowel muziek als taal vormen van menselijke communicatie zijn. Beide hebben ‘zeggingskracht’, maar muziek onderscheidt zich wezenlijk van taal omdat zij zich op een andere manier verhoudt tot de ons omringende werkelijkheid. Muziek heeft geen extrinsieke, maar wel een intrinsieke betekenis, die we in de luisterervaring beleven. Daarin kan zich zelfs een ervaring van transcendentie voordoen.

Erik Heijerman studeerde wiskunde en wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht, en klavecimbel aan het Brabants Conservatorium. Hij is stafmedewerker aan de Internationale School voor Wijsbegeerte in Leusden en gastdocent muziekfilosofie aan het Utrechts Conservatorium. Hij zingt in de Domcantorij te Utrecht en is actief als klavecijnist, organist en dirigent. Tevens is hij redactielid van het *Gregoriusblad* (Tijdschrift voor liturgische muziek).

Muziek, taal en betekenis

Erik Heijerman

Over muziek wordt vaak gesproken in termen die ontleend zijn aan het discours over taal: muziek zou een taal zijn, betekenis hebben, zeggingskracht bezitten, het vermogen hebben om iets uit te drukken. Maar is muziek een taal? In dit artikel worden eerst de overeenkomsten tussen taal en muziek onderzocht. Daarna komen de verschillen aan bod, die zo fundamenteel blijken te zijn dat het moeilijk vol te houden is dat muziek in de strikte zin van het woord een taal is. Desondanks kan het nuttig zijn om over muziek als taal te spreken. Dan kan muziek gehoord worden als een soort verhaal. Maar ook deze narratieve interpretatie van muziek kan niet anders dan metaforisch zijn, omdat muziek de verwijfsfunctie naar de werkelijkheid mist, die de taal wel heeft. Voordat we het taalmodel definitief verlaten, wordt eerst nog de mogelijkheid besproken dat muziek kan representeren. Een schilderij representeert een geheel eigen wereld, die gedachten in ons oproept die betrekking hebben op iets anders dan het doek en de verf, een wereld die we bovendien kunnen navertellen. Kan dat bij muziek ook? Alweer blijkt dit problematisch te zijn, en het lijkt of we niet anders kunnen dan de positie in te nemen van het formalisme in de muziekfilosofie, de stroming die stelt dat muziek gedachten, noch emoties kan uitdrukken. Na deze 'afbraak' komt echter de 'opbouw'. Muziek heeft misschien geen extrinsieke betekenis, gelukkig is er wel sprake van een intrinsieke betekenis, die gelegen is in de manier waarop we een specifieke muzikale vorm zowel verstandelijk als gevoelsmatig kunnen beleven. Deze betekenis openbaart zich in de respons die we vertonen bij het luisteren naar muziek. En bovendien is er ook nog de existentiële betekenis die muziek voor ons kan hebben, niet in de laatste plaats omdat we ons zo met muziek kunnen identificeren dat er ervaringen van transcendentie in ons worden opgeroepen.